

TÖRTÉNETI DOLGOZATOK

A FÖLDTERÜLET MEZŐGAZDASÁGI HASZNOSÍTÁSA MAGYARORSZÁGON*

OROS IVÁN

Az emberiség történetét hosszú ideig döntően befolyásolta a természet, elsősorban a föld és az éghajlat. A környezet természetes összetevőit a tudomány és a technika fejlettségétől függően használták fel a társadalom szükségleteinek kielégítésére. A gazdaság XIX. és XX. századi fejlődésével e tényezők vesztek jelentőségükből; a fejlett országok életét ezek kevésbé befolyásolták, mint korábban, de a fejlődő országokban fontosságuk csaknem változatlan.

A nemzetek erőforrásainak egyik legfontosabb eleme a föld volt, amely hosszú ideig az országok tekintélyét, gazdasági erejét is meghatározta. A földtulajdon nagysága az egyes birtokosok közötti különbségeket is kifejezte. A XIX. századig a mezőgazdaság alkotta a nemzetek legfontosabb gazdasági tevékenységét, ezt követően azonban az ipar és a közlekedés gyorsan növekvő szerephez jutott.

Tanulmányunkban a természeti tényezők közül a föld magyarországi változásának menetével kívánunk foglalkozni, statisztikai adatok alapján. Mivel a kvantitatív megfigyelések fokozatosan alakultak ki, csak a XIX. század eleje óta képezhetik az adatok országos méretű elemzések tárgyát. Ez a dolgozat egy háromrészes tanulmány első része, amely az első világháború végéig követi Magyarország földterületének fontosabb jellemzőit. A második rész 1920 és 1990 között vizsgálja a változásokat. A harmadik rész az oly sok problémát kiváltó tulajdonváltás folyamatával és a jelenlegi állapottal foglalkozik.

*

A mezőgazdasági tevékenység alapvető, mással nem pótolható termelőeszköze a föld, amely a termelés sajátosságait meghatározza. A fő sajátosság a helyhezköttöttség, amely a növénytermelésben a koncentrációt és a termelésbővítést korlátozza. A hozamok belterjes műveléssel és ésszerű specializációval csak bizonyos határig fokozhatók. A hosszú termelési ciklus miatt az inputok megtérülése – más ágazatokhoz képest – lassúbb, kisebb kockázati elemként jelentkezik, így a befektetések a növénytermelésben csak bizonyos határig fokozhatók, mert az éghajlati és egyéb természeti tényezők ennek gátat szabnak.

* Készült az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) T 01 3628 számú pályázat támogatásával.

A földdel összefüggő tevékenységeket az újabb korban az őstermelés fogalmába sorolták, amelynek két fő ága a mezőgazdaság és a bányászat, amelyek a természeti erőforrásokat – emberi munka segítségével – alapvető fontosságú termékek előállítására fordítják. (Előbbihez sorolják a földművelés és az állattenyésztés mellett az erdészetet, a vadászatot és a halászatot is.) A mezőgazdaság, ezen belül a növénytermelés különböző ágai a termőföldet hasznosítják, amelynek termőképessége – okszerű gazdálkodással (talajjavítás, talajerőpótlás, öntözés) – rendszeresen megújítható.

Mezőgazdasági szempontból alapvető fontosságú a föld rendeltetésének tisztázása. A termesztett növények művelésmódja alapján a földet már több évszázad óta minden országban jellegzetes kategóriák szerint osztályozták. Az így kialakított csoportok, a művelési ágak (angol kifejezéssel: land use) főbb alaptípusai a szántóföld – amelyet rendszeresen szántanak és többnyire évente vetett növényekkel hasznosítanak – és azok a művelési ágak, amelyeknek növényborítása állandó, ilyenek a füvel vagy ültetvényekkel borított területek (rét, legelő, erdő, szőlő, gyümölcsös stb.). Más országokban is előbb a szántó, rét, legelő, szőlő, erdő területét különböztették meg. Később különvált a magyar specialitást jelentő kert (amely többnyire a ház körüli területeken folytatott vegyes kertészkedésnek volt a színtere). A nádas után, a XX. század második felében, a gyümölcsös terület és a halastó is különvált, majd a rét és a legelő területét gyepeként összevonták.

A szántó, a kert, a gyümölcsös, a szőlő és a gyepek együttesen alkotják a mezőgazdasági területet, amit az erdővel, a nádassal és a halastóval kiegészítve, termőterületnek neveznek. A nem termő területek közé, amelyeknek az idők folyamán többféle elnevezése is volt (például: földadó alá nem eső – Fanet –, nem művelt, művelés alól kivett terület), a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területeket sorolták. Ilyenek a települések infrastruktúrája, az ipari, mezőgazdasági és egyéb ágazatok telephelyei által elfoglalt területek, víztükrök, valamint azok a földek, amelyeken mezőgazdasági termelést eredményesen – például megfelelő mélységű termőtalaj hiányában – folytatni nem lehet. A múlt század mezőgazdaságának eredménye volt, hogy korábban alkalmatlannak tekintett terméketlen földeket (például az ártereket) is művelésbe vont. A föld terjedelme – ritka esetektől eltekintve – nem bővíthető, így a gazdaság és a népesség XX. századi fejlődésével együtt járt, hogy a termőterületek rovására a nem művelt terület fokozatosan kiterjedt. Ez a jelenség általános, ezért a műveléssel hasznosítható terület (termőterület) folyamatos csökkenésével kell számolni. Ez megfelelő intézkedésekkel lassítható, de meg nem szüntethető.

Magyarország mezőgazdasági adottságai az átlagosnál jobbak. Kedvező időjárási, hidrológiai viszonyok mellett többségében jó az ország talajának fizikai, kémiai összetétele. A többnyire sík és mélyfekvésű terület megkönnyíti az eredményes gazdálkodást és átlagon felüli termés elérését teszi lehetővé. (Szántónk, mezőgazdasági területünk aránya Európában a legnagyobb.) A mezőgazdaság jelentősége ezért mindig nagy volt, a termékek széles skáláját állította elő. Az élelmiszerfogyasztás színvonala az európai országok átlagát meghaladta, a feleslegeket évszázadok óta külpiacokon értékesítették.

Az elmondottakból következik, hogy hazánkban a földterületre vonatkozó információk mindig kelendők voltak, az ország, a régiók, a helységek és a termelőegységek statisztikai adatai iránti igény mind a termelés, mind az államigazgatás oldaláról egyaránt jelentkezett.

A kezdetektől 1867-ig

A történelmi fejlődés során, az államok intézményrendszerétől függetlenül, a gazdaság helyzetére vonatkozó információigény egyre nőtt. Lényegében ebből fejlődött ki a mai értelemben vett statisztika is, amelynek kezdeti és legfontosabb területe a népesség számának regisztrálása mellett a mezőgazdaság volt. Középkori és más korábbi töredékektől eltekintve, hazánkban a XVIII. században indultak meg a különböző összeírások, amelyek – hasonlóan a régebbi próbálkozásokhoz – az adókiivetés, a közös teherviselés igényeit igyekeztek kielégíteni. Említést érdemelnek az 1715-ös és az 1720-as, majd a későbbi censzusok. A Mária Teréziához, de különösen a II. Józsefhez fűződő, egyre inkább statisztikai igénnyel jelentkező adatfelvételeknek pótolhatatlan hiányossága, hogy azok a nemességre vonatkozó adatokat nem ölelték fel. Úttörő jelentőségű volt az 1780-as években a földterület kataszterének rögzítésére irányuló munka megindítása, amelyben a tulajdonos és a hasznosítás módja is szerepelt volna.

Az ország területének nagyságáról – annak ellenére, hogy a határok alig változtak és a Kárpátok stabilan körülhatárolták – csak a XIX. századtól rendelkezünk viszonylag elfogadható pontosságú adatokkal. *Lipszky* 1806-os, *Schwartner* 1809-es, *Lichtenstern* 1818-as, *Magda* 1819-es, *Fényes* 1839-es és 1847-es kimutatásai már viszonylag kis hibahatárral közelítettek a 322 ezer négyzetkilométeres országterülethez. Az eltérések oka a földmérés alacsony műszaki színvonala mellett az volt, hogy a mértékegységekben is csak hosszabb idő után sikerült egységet teremteni. A méréseket és összesítéseket előbb földrajzi vagy osztrák mérőföldben készítették, később magyar és kataszteri holdban. (A mértékegységek használatában többnyire a hagyományok döntöttek. Bár már a XIX. században is találkozunk a méterrendszer alkalmazásával, az osztrák alapokon nyugvó, nehezen kezelhető kataszteri holdat konzervatív módon az 1970-es évekig alkalmazták.)

1. tábla

A magyar korona országainak területe
(ezer négyzetkilométer)

Országrés	1836 előtt	1849 és 1861	1861 és 1867
		között	
Magyarország	209	210*	215
Erdély	55	61	55
Horvátország	19	18	19
Határőrvidék	39	33	33
<i>Összesen</i>	322	322	322

* Ebből 1828 és 1840 között 30 ezer négyzetkilométert tett ki a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területe.

Nem egyszer találkozunk a korai adatforrásokban azzal, hogy különféle mértékegységekben megadott adatokat összesítettek. Problémát okozott az is, hogy az ország területe számos olyan igazgatási egységre tagolódott, ahol a mérések és a nyilvántartások nem azonos pontossággal készültek el. A régiók területe (Magyarország, Erdély, Horvátország, a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság, a Katonai Határőrvidék, a Magyar Ten-

gerpart) több alkalommal is változott, a kisebb közigazgatási egységeké még gyakrabban. Ezek az ország területét nem befolyásolták, ebben a korban csak a bécsi béke, a napóleoni háborúk utáni elcsatolások hoztak minimális változást, körülbelül 170 négyzetkilométert. A területi adatok az említett szerzők művei mellett 1828-tól az osztrák *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie* kötetsorozatában láttak napvilágot. Még a szabadságharc után is ez a sorozat és az osztrák statisztikai közlemények tartalmazták a magyarországi adatokat.

A különböző források sok tekintetben egymásra épültek, ezért a termőterület arányát ezekben az években szinte változatlanok tekintették, és az adatok az egyes művelési ágak arányában sem jeleztek nagyobb változásokat, annak ellenére, hogy különböző források folyamatosan tartalmazták az új felmérések eredményeit. A mérési technika fejlődésével kétségtelenül finomodtak és pontosabbá váltak az adatok.

A földek XVIII. századi mezőgazdasági hasznosításáról csak kevés hihető adatok állnak rendelkezésünkre. Még a XIX. század elején is eléggé megbízhatatlanok a különböző források, ami a mértékegységek átszámítási kulcsainak és a művelési ágak egzakt definícióinak hiányára vezethető vissza. Számos korábbi részeredmény után a „*Tafeln*” kötetek már elfogadhatóbb képet adtak az egymás után következő évekről, de nem hagyható említés nélkül, hogy gyakorta több évig változatlanok voltak az adatok. Nyilvánvaló, hogy friss támpontok hiányában a korábbi adatokon csak keveset vagy semmit sem módosítottak. Nem valószínű, hogy ezekben az években a változások csak annyira minimálisak lettek volna, mint amit a fellelhető adatok mutatnak. 1830 és 1840 között az ország megművelt területében alig 1,5 százalékos növekedést jeleznek, és a művelési ágak arányában sem volt jelentős eltérés.

Valószínű, hogy a nyilvántartások régebbi állapotot tükröztek. Aligha fogadható el például, hogy a termőterület 1840 után, a szántó pedig 1850 után csökkent volna. A szántó magasabb hozamai ugyanis arra késztették a gazdálkodókat, hogy a fűtermő területek egy részén szántóföldi művelést folytassanak. A szőlő visszaszorulása hasonló kétségeket támaszt.

2. tábla

A magyar korona országainak termőterülete művelési áganként

Művelési ág	Ezer hektár				Index: 1840. év = 100,0		
	1840-ben	1850 körül	1860-ban	1867-ben	1850 körül	1860-ban	1867-ben
<i>Összes termőterület</i>	27 575	26 961	27 112	27 605	97,8	98,3	100,1
Ebből:							
szántó	9 094	9 776	9 736	10 170	107,5	107,1	111,8
rét, kert	3 851	4 027	4 111	4 101	104,6	106,8	106,5
legelő	4 074	4 311	4 223	4 423	105,8	103,7	108,6
szőlő	977	405	372	346	41,5	38,1	35,5
erdő	9 579	8 442	8 670	8 565	88,1	90,5	89,4

A szántó aránya közel harminc év alatt a korábbi 33 százalékról közel 37 százalékra emelkedett. Szembetűnő a fűvel borított területek (amelyek akkor még a kerteket is magukban foglalták) nagyobb kiterjedése. A szőlők jelentős csökkenése mellett ezt a növe-

kedést az erdők 10 százalékának kivágása tette lehetővé. A valóságban ezeknek a mozgásoknak csak az egyenlege jelenik meg a forrásokban, a művelési ágak gyakran keresztirányú változását takarva. Valószínű azonban, hogy ezek az adatok elkésve jelezték a tényleges helyzetet.

A kataszter és a világháborúig tartó változások

A XIX. század közepére mindinkább jelentkezett egy új, megbízható kataszter iránti igény. Az alapvető cél – mint általában – az adóztatás fokozása volt. Ezt szolgálta a mezőgazdasági termelés pontosabb számbavétele és a valós birtokhelyzet felmérése. A földek átfogó nyilvántartását 1850-ben kezdték meg. A munka méreteit jellemzi, hogy mintegy 40 millió földrészlet területének, hozamának és jövedelmének megállapítására volt szükség. Az úgynevezett „ideiglenes” kataszter az adótelevkönyv alapján tartalmazta a földrészleteket és a tulajdonosok nevét. A földadó alapját képező kataszteri tiszta jövedelmet három minőségi osztály figyelembevételével számították ki. Ez 1884-ig, az állandó kataszter elkészültéig volt érvényben. Utóbbi megvalósítását az 1875. évi VII. tc. rendelte el, elkészítése tíz évet vett igénybe. Alapelvei hasonlóak voltak az „ideiglenes”-hez, de a feladatot nagyobb körültekintéssel, pontosabb módszerekkel végezték el. A kataszteri tiszta jövedelmet hét művelési ág (korábban öt, majd hat) szerint kategorizálták. A területi adatokat részletes felmérés alapján állapították meg, és erről 1:2880 méretarányú kataszteri térképet készítettek. Felfektetése idején ezt a nyilvántartást korszerűnek és a valóságot viszonylag jól tükrözőnek lehetett tekinteni. A földmérés eredményei pontosabbá váltak, a nyilvántartásokat jobban fektették fel. Ne feledjük azonban, hogy az egységes értékelés végrehajtása nem mindig sikerülhetett kellő objektivitással, utólag számos kifogást emeltek ellene. A földadókivetés az ország nagyobb részének társadalmi és gazdasági helyzetére fontos hatást gyakorolt. A változások továbbvezetése azonban kívánnivalót hagyott maga után. A földtulajdonos személyének változását ugyan be kellett jelenteni, ez azonban többnyire csak késve történt meg. A művelési ágak módosulásának bejelentését pedig csak 1909-ben tették kötelezővé. A változásokat általában csak akkor jelezték, ha az a tulajdonos érdekeit szolgálta. Így az idő előrehaladtával a kataszter sokat veszített pontosságából. A hibák és aránytalanságok felszámolásáról az 1909. évi V. tc. rendelkezett, akkor földadókataszter lett a neve. (1927-től elkészítését egységes rendeletbe foglalták, és változatlan formában 1950-ig érvényben volt.)

A kataszter az adó- és illetékkivetés mellett földbirtok-statisztikai célokat is szolgálhatott volna, a mezőgazdasági statisztika gazdag forrását jelenthette volna. Az adatok közvetlen felhasználására azonban nem nyílt lehetőség, mivel a nyilvántartások földrészletek szerint, a statisztika pedig a földet művelő gazdálkodó, illetve a földbirtokos szerint mutatta ki a gazdaságok adatait. A kettő között különbség mutatkozott, a kataszter szerinti földterület mindig nagyobb volt. Az adózáskor megkísérelték a birtoktagokat gazdálkodónként összevonni, ez azonban csak hiányosan sikerült. A változások átvezetésének bizonytalansága és késedelmessége, a birtokos lakóhelyének és a föld fekvésének különbözősége, a külföldi földtulajdonosok stb. megnehezítették a kétféle feldolgozás eredményének összevetését. A statisztikai jellegű megfigyelések területi végösszegei ezért mind a XIX., mind a XX. században elmaradtak a földnyilvántartásától. Ebben csak kismértékben játszott szerepet a tényleges birtoknagyság csökkentésére irányuló szándék. A

kettősséget tulajdonképpen a statisztikai felvételek számlájára írták, holott a kataszteri adatok felhasználása (amelyre többször történt kísérlet) sem vezetett – az említett okok miatt – jobb eredményre. A korrekció igényeire jellemző, hogy a telekkönyvi birtoktesetek forgalmában a századforduló táján évente félmillió változást kellett volna átvezetni. Nyilvánvaló, hogy ilyen mértékű forgalmat csak bizonyos késéssel lehetett követni.

A birtokok kétféle nyilvántartásának megkülönböztetésére új fogalmat, az igazgatási egységek közigazgatási határok és gazdasághatárok szerinti megkülönböztetését vezették be. Előbb a közigazgatási egységek határain belül fekvő valamennyi földterület, a közigazgatási egységen belüli gazdaságok földterületének összegét jelenti, függetlenül a föld tényleges fekvésétől.

Az állandó kataszter fontos eredményének kell tekinteni, hogy az ország területe számottevő mértékben (276 000 hektárral, közel 1 százalékkal) nagyobbak bizonyult a korábbi felmérések szerintinél. A termőterület a korábbinál több mint 3,5 millió hektárral nagyobb volt. A többlet nagyobb része a szántóban, kisebb része az erdőnél jelentkezett. A legnagyobb ellentételt a nem termő terület látványos, a korábbinak egyharmadára csökkenése jelentette. A vízszabályozások hozták ebben a tekintetben a legkedvezőbb eredményt. A folyók medrének változtatása árvizeknek kitett területeket, főként a Duna és a Tisza ártereit tette szántóföldi művelésre alkalmassá. (A Dráva és a Száva vidékén ezt csak később végezték el.) A művelési ágak arányában természetesen az is szerepet játszott, hogy sok rétet és legelőt felszántottak, ugyanakkor az ártereken nemegyszer réteket, erdőket is telepítettek. A vízszabályozással ugyanakkor sok rét talaja szárazabbá vált. Az arra alkalmas területeken az erdők egy részét is kivágták, ha helyükön intenzívebb művelésre nyílt mód. Először jelent meg önállóan a kert és a nádas területe, ami együttvéve 1,5 százalékot tett ki. A hasonló nagyságú szőlőterület némi emelkedést mutatott.

3. tábla

*A magyar birodalom földterülete művelési áganként**

Művelési ág	Az 1850.		Az 1875.	
	évi kataszteri felmérésen alapuló összesítések szerint			
	ezer hektár	az összes terület százaléklékában	ezer hektár	az összes terület százaléklékában
Szántó	9 740	30,2	12 888	39,7
Kert	4 111	12,8	401	1,2
Rét	4 224	13,1	3 458	10,6
Legelő	.	.	93	0,3
Nádas	372	1,2	425	1,3
Erdő	8 674	26,9	9 131	28,1
Termőterület	27 121	84,2	30 709	94,5
Nem termő terület	5 104	15,8	1 791	5,5
<i>Összes terület</i>	<i>32 225</i>	<i>100,0</i>	<i>32 500</i>	<i>100,0</i>

* 1860-ban és 1885-ben nyilvánosságra hozott adatok.

A szántóföldi termelés a századforduló körüli években tovább növekedett. Ez a fejlődés több tényezőre vezethető vissza. A szántóföldi művelés újabb területre való kiterjesztése mellett az is növelte a termést hozó szántót, hogy a földek termőképességének fenntartása céljából korábban a szántóterület egynegyedét (1871-ben 23 százalékát) nem művelték, ugarolták. A századfordulóra ez 11 százalékra csökkent. (Meg kell jegyezni, hogy a vetetlenül maradt szántó aránya évről évre hullámzóan alakult, mivel az időjárás változásai is befolyásolták a vetési munkákat.) A mind szélesebb körben elterjedő intenzívebb termelés az első világháború kezdetéig tovább tartott, az intenzívebb művelési ágak aránya növekedett.

Lényegében ez a folyamat megfelelt annak, amit a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének tekintünk. A bérleti rendszer és a hitelintézmény kiszélesedésével a termelés növelésének anyagi forrásai bővültek. A megnyíló források lehetővé tették a befektetések növelését, a korszerűbb, belterjesebb gazdálkodást. A szántóföldi termelés kiszélesedése azonban túlment az ésszerű határokon. A XX. században bebizonyosodott, hogy az így feltört területek a racionális földhasználat feltételeinek nem mindig feleltek meg, termőképességük hamar leromlott.

A szántó növekedése nem volt egyenletes. Az egyes országrészek közül a Tisza jobb és bal partja vezetett, tehát az Alföld legértékesebb részein nőtt meg a szántó aránya.

Fontos mérföldkőnek tekinthető a statisztikában az 1895. évi, jó minőségben végrehajtott általános mezőgazdasági összeírás, amely a gazdaságok helyzetéről és a birtokstruktúráról az első pontos eredményt produkálta. Ez a statisztikai alpmű biztosította a későbbi mezőgazdasági adatgyűjtések bázisát.

4. tábla

A földterület alakulása 1884-től 1913-ig

Művelési ág	Az 1895. évi általános mezőgazdasági összeírás*	Az 1884.	Az 1903.	Az 1913.
		évi kataszter		
		szerint (ezer hektár)		
Szántó	13 015	12 889	13 479	14 295
Kert	412	418	419	433
Rét	3 092	3 384	3 383	3 027
Szőlő	326	426	233	343
Legelő	2 046	4 314	4 130	3 881
Erdő	4 269	9 132	9 062	8 767
Nádas	69	93	77	56
Nem termő terület	664	1 846	1 719	1 673
<i>Összesen</i>	<i>23 893</i>	<i>32 502</i>	<i>32 502</i>	<i>32 476</i>

* A tisztán erdő-, vagy legelőbirtokok és a gazdaságon kívül eső, nem termő területek kimaradtak az összeírásból.

Az 1895. évi összeírás elfogadható pontossággal visszatükrözte a kataszteri adatokat. Ha a legelő, az erdő és a terméketlen terület együttléve 8,3 millió hektáros negatív különbségtől eltekintünk, mindössze 1–2 százalékos hiány mutatható ki. Ez azt jelzi, hogy

a kataszteri adatok a gazdálkodók körében jól ismertek voltak, és arról a statisztikai bevallások során őszintén beszámoltak.

Külön utat járt be ebben az időben a szőlő. Az 1880-as évek elején Európában a magyar bortermés a francia, olasz és spanyol mennyisége után következett. A XIX. század első felének visszaesése után a szőlőterület 1885-ben 436 ezer hektárral érte el a legnagyobb kiterjedését. Ezt követően a gyorsan terjedő filoxéra (szőlőgyökértetű) kártétele következtében a szőlők többsége kipusztult. Ez a szőlő gyökereit megtámadó élősködő 1875-ben jelent meg Magyarországon. Elszaporodása után közel 200 ezer hektár szőlőterület pusztult ki. Annak ellenére, hogy az új telepítések számottevő állami segítséggel hamarosan megindultak, a mélyponton, 1895 és 1899 között a szőlőterület nem érte el a 250 ezer hektárt. A termés csökkenése pedig meghaladta a területét, mivel a részleges kipusztulás és a peronoszpóra kártételének erre az időre eső elterjedése jelentős további termés kieséshez vezetett. A bortermés évi átlaga 1870 és 1889 között megközelítette a 3,8 millió hektolitert, az 1890-es évtizedben ennek évente alig fele termett.

A filoxéravész lényegében véget vetett a hagyományos magyar szőlőtermelésnek. A régi fajták jelentős részét kizárták a termelésből, korszerű új fajták terjedtek el. Az amerikai alanyokra oltott fajtákkal védekeztek a kártevők ellen, ugyanakkor a hegyi szőlőket – különösen a meredekebb lejtőkön fekvőket – felváltották az Alföld filoxérával szemben immunis homoktalajaira telepített ültetvények. Az állami hitelekkel támogatott telepítéseknél nemcsak a fajtákat, hanem a régi telepítésmódot is megváltoztatták.

A művelési ágak szerkezetében, már korábban is megfigyelhető változások a világháború előtti években tovább folytatódtak. A gazdálkodók – különösen a nagybirtokosok – igyekeztek minél nagyobb gyepterületet felszántani és intenzívebb művelésbe vonni.

5. tábla

A művelési ágak aránya az összterület százalékában

Művelési ág	1884.	1903.	1913.
	évben		
Szántó	39,6	41,5	44,0
Kert	1,3	1,3	1,3
Rét	10,4	10,4	9,3
Szőlő	1,3	0,7	1,1
Legelő	13,3	12,7	12,0
Erdő	28,2	27,9	27,0
Nádas	0,3	0,2	0,2
Termőterület	94,3	94,7	94,9
Nem termő terület	5,7	5,3	5,1
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Az eredményesebb gazdálkodást jelzi, hogy 1913-ban a szántó 8 százaléka maradt ugaron, ami az 50 év előtti arálynak egyharmada. A szántóföldi termelést ez idő alatt a vetésterületek kiterjesztése közel 25 százalékkal növelte.

Az a folyamat, amely a mezőgazdaság növekvő mértékű fejlődését elősegítette, és amely a földterület művelését mind kiegyensúlyozottabbá tette, az első világháború kitö-

résével megszakadt. A háború alatt Európa mezőgazdasága súlyos károkat szenvedett. A termelést visszavetette a szükséges anyagok és főként a férfi munkaerő egyre nagyobb hiánya. Mind nagyobb területek maradtak vetetlenül. Ugyanakkor az ellátatlan lakosság aránya növekedett. Magyarországon a háború végére a mezőgazdaság éves termelése a háború előtti szintnek csaknem a felére esett vissza.

A föld értéke és hozadéka

A föld értékére vonatkozó számítások csak ritkán, és akkor is nehezen általánosítható módon láttak napvilágot. A föld árát a különböző közgazdasági elméletek általában a földjradék tőkésítése útján igyekeztek közelíteni. *Ricardo* óta ezek az elméletek kevés fogódzót adtak a gyakorlati megoldáshoz.

Már a XIX. században is felmerült, hogy a föld adásvételi és haszonbérleti adatait vegyék a föld értékelésekor figyelembe. Ez azonban számos nehézséggel járt. A földek ára a források bizonytalansága és reprezentativitásának hiányosságai miatt csak eléggé szubjektív módon közelíthető. További problémát okozott, hogy a rendelkezésre álló kevés információ miatt a birtokforgalom alapján nehéz lett volna minden vidékre jellemző értéket kiszámítani, a kis- és nagybirtok esetében pedig a vételár területegységre vonatkoztatva a kisbirtok földjének nagyobb értékét jelezte volna. Nem szólva arról, hogy a keresleti-kínálati tényezők (például a népsűrűség, a piactól való távolság) a földárakat rendszerint eltérítették az átlagtól. Egyes művelési ágakban (legelő, erdő, nádas) a földforgalom lényegesen kisebb volt, mint a többinél, ezért itt a forgalmi érték csak kevésbé tájékoztató volt. Hosszabb időszakokra a pénz értékváltozása az összehasonlítás helyességét csorbíthatja. Több alkalommal is szóba került a föld értékének kataszteri nyilvántartására vonatkozó elképzelés, ez azonban nem valósult meg. A föld árának rögzítésekor nem hagyhatók figyelmen kívül a gazdálkodás terhei sem. A mezőgazdasági termelésnek szinte természetes velejárója a különböző hitelek igénybevétele. Erre viszonylag több információ lelhető fel. A terhek és a földérték hányadosával a földbirtok eladósodásának értéke jellemezhető.

Földértékadatokkal első ízben *Galgóczy Károly* 1855-ben megjelent művében (Magyarország mezőgazdasági statisztikája) találkozunk. Szerinte, ekkor a föld holdankénti átlagára 70–80 forintra volt tehető (a haszonbér ennek 9–10 százaléka). 1857-ben Magyarország (Határőrvidék nélkül) ingatlanainak értékét 2,7 milliárd forintra becsülték. *Keleti Károly* Magyarországra vonatkozóan egy hold termőföld értékét 100 forintra becsülte, míg a különböző osztrák források ennél 30–50 százalékkal magasabban határozták meg az árat. Az értékadatok az idők folyamán töretlenül emelkedtek. A Magyar Földhitelintézet kimutatásai szerint 1863-ban 120, 1883-ban 150, 1903-ban 226 korona volt a hitellel lekötött ingatlanok értéke. A földéhség, a kölcsönhöz jutás lehetősége, a parcellázások a földárakkal kapcsolatos spekulációnak a század elején tág teret engedtek, így a kifizetett vételi összegek az említett áraknak többszörösét is elérték.

A föld értéke az elérhető jövedelem alapján is közelíthető lenne. Ez a módszer azonban sok bizonytalansági tényezőt is tartalmaz. A tiszta jövedelem megfelelő kamat mellett tőkésítése csak hozzávetőleges tájékoztatást adhat, mert a hozadék az időjárás, a felszíni tényezők és a ráfordítások változásaitól függ. *Fellner Frigyes* még a földadó „megfelelő” sokszorosát is elfogadhatónak tartotta a föld értékeként, és 1913-ban végzett

számításai szerint a magyarországi földbirtokok értéke csaknem 20 milliárd koronát tett ki, a tiszta nemzeti vagyonnak közel felét.

Mint már korábban jeleztük, a kataszter elsődlegesen a földadókivetés megalapozásának eszközeül szolgált. Ez a cél vezette a II. József által elrendelt, majd az 1850-es „ideiglenes” és az 1875-ös „állandó” kataszter elkészítését is. Utóbbi két munka között szoros a kapcsolat. Az 1850-es felmérést császári pátens rendelte el, az 1875. évit az az évi VII. tc. alapján hajtották végre. Sok helyen tulajdonképpen csak a korábbi adatokat javították. A műszaki feltételek és a közigazgatási munka javulásával ezt a rendkívül szerteágazó munkát 1875 és 1885 között a korábbinál jobb eredménnyel végezték el, az osztrák és a porosz tapasztalatok figyelembevételével. A munka rendkívül fontos elemeként kell kiemelni a földmérés módszereinek és térképészeti rögzítésének gyors fejlődését. A felméréseknél hossz mértékként a bécsi ötlelet, terület mértékként az 1600 négyszögöles holdat (az ún. kataszteri holdat) használták. A területmérés 1853 és 1879 között 12 millió forintba került.

A kataszter elkészítése során a mezőgazdasági területet alkotó tábláknak, parcelláknak nemcsak a felületét mérték meg egyre pontosabban, hanem többféle szempontból minősítették is azokat. A tulajdonos és a művelési ág megjelölése mellett a kataszteri nyilvántartások rögzítették azt, hogy a földrészleten – átlagos körülmények között és a helyi átlagárak mellett – milyen jövedelem érhető el (a számítások több év hozamainak figyelembevételével készültek). Ezt tekintették kataszteri tiszta jövedelemnek. A terület egységre vetített átlagérték lényegében a föld minőségét jelezte, és több mint száz éve ez a föld termőképességének csaknem változatlanul alkalmazott mutatója, amely még jelenleg is – jobb viszonyítási alap hiányában – különböző gazdaságok, régiók földminőségének összehasonlításául szolgál, de alapja a földadónak is.

A kataszteri nyilvántartások érthetően – bármilyen formában is készítették volna el azokat – népszerűtlenek voltak. Az ország mezőgazdasági jellege következtében a földadó a lakosság nagy részét anyagilag kedvezőtlenül érintette, ezért sokan igyekeztek ennek összegét – okkal, ok nélkül – mérsékelni. A mezőgazdasági lakosságnak e legfőbb adója a századforduló táján a befizetett egyenesadók 30 százalékát, ugyanakkor a házadó több mint 10 százalékát tette ki. Mindkettő a kataszter és a telekkönyv adatain alapult. E nyilvántartási rendszernek kezelése a közigazgatás legbonyolultabb és legnehezebben szervezhető feladata volt, amit elsősorban pénzügyi kérdésnek tekintettek, és a végrehajtására szolgáló szervezet jelentős költségvetési hozzájárulással működött. 1870 és 1890 között a kataszteri munkákra 2,6 millió forintot fordítottak a költségvetésből.

A földminőséget is jellemző kataszteri tiszta jövedelmet művelési áganként legfeljebb nyolc minőségi osztályba sorolták. Az ország körülbelül a járásoknak megfelelő nagyságú területein (ezen belül kialakított osztályozási vidékeken) becslő bizottságok határozták meg talajkategóriáinként, minden egyes földrészletre vonatkozóan az elérhető jövedelmet. A községeket vagy ezen belül – nem homogén talajok esetén – a községrészeket minőségi osztályokba sorolták. Ezek kataszteri tiszta jövedelmét úgy számították ki, hogy az egyes termelési kategóriák jellemző mintaterein mérték a hozamokat, a termelői árakat, a termelési költségeket, és a többéves átlagok alapján kiszámított pénzbeli hozamokból levonták a ráfordításokat. (Figyelembe vették a közlekedési viszonyokat, a piactól való távolságot is.) A kapott eredményt a becslőjárás azonos osztályba sorolt területeire kivetették. Ebből kulcsszámokkal számították ki a fizetendő földadó összegét.

Az elmondottakból következik, hogy a földadó kivetésére szolgáló nyilvántartás rendkívül bonyolult és elaprózott adminisztratív teendővel járt. A korabeli források alapján úgy tűnik, hogy az eljárások során hibák csúsztak a számításokba, azonban nehéz megítélni, hogy ezek milyen mértékben befolyásolták az eredményeket. Nem ismeretes az sem, hogy véletlen vagy tendenciózus eltérések jelentkeztek-e. Szóhagyományok utóbbiról is szóltak, miszerint a nagybirtokok javára történtek „tévedések”. Valószínű, hogy a kataszteri tiszta jövedelem már kiszámítása idején sem fejezte ki a parcellákon elérhető jövedelem abszolút értékét, csupán minden korábbinál jobb és objektívebb alapot jelentett az adó megállapítására. Érthető, hogy ilyen nagy feladatot hiba nélkül megoldani nem lehetett. A kritikai megállapítások újragondolására kell intsen az is, hogy az országban ehhez hasonló méretű és ennyire sokoldalú regisztert sem azelőtt, sem az elmúlt 120 év alatt nem készítettek. A kataszteri tiszta jövedelem mutatói – többszöri korrekció után is – még mindig a földminőség egyetlen használható támpontjai. Mindent összevetve, a 40 millió földrészlet (tábla, parcella) tiszta hozadékának valóságos és árnycs becslése imponáló és időtálló teljesítmény volt.

A jövedelem kiszámítását az akkori pénznemben, forintban végezték, 1892 után tértek át az aranykoronára.

A felszólamlások nyomán az eredetileg kiszámított értékeket sok esetben változtatták, húsz év alatt (1884 és 1903 között) a legtöbb művelési ágban csökkentették. Így a kataszteri tiszta jövedelem összértéke némileg csökkent, annak ellenére, hogy ez idő alatt a belterjesebb gazdálkodás nyomán az értékesebb művelési ágak súlya nőtt. Ez utóbbi a területegységre jutó átlagos jövedelmet nem emelte olyan mértékben, mint a mérséklések összege.

Az ideiglenes kataszter a szántónál lényegesen kevesebb jövedelmet mutatott ki, mint a későbbi összesítések, a többi művelési ág viszonylag kisebb ingadozásai ennél kisebbek voltak. 1868-ban a hektáronkénti átlagos tiszta jövedelem művelési áganként a következő volt: szántó 6,87, rét és kert 5,96, szőlő 17,49, legelő 2,32, erdő 1,09, nádas 0,36 forint, a későbbi összegzések ettől eléggé eltértek.

6. tábla

A terület és a kataszteri tiszta jövedelem

Művelési ág	Terület (ezer hektár)		Kataszteri tiszta jövedelem (millió forint)		Egy hektárra jutó tiszta jövedelem (forint)	
	1884-ben	1903-ban	1884-ben	1903-ban	1884-ben	1903-ban
Szántó	12 889	13 479	105,3	107,7	8,17	7,99
Kert	418	419	5,1	5,1	12,17	12,18
Rét	3 384	3 383	18,5	17,8	5,46	5,25
Szőlő	426	233	8,2	3,9	19,25	16,74
Legelő	4 314	4 130	8,5	7,3	1,96	1,77
Erdő	9 132	9 063	9,7	9,3	1,06	1,03
Nádas	93	77	0,6	0,5	0,69	0,61
Terméketlen	1 846	1 718	–	–	–	–
<i>Összesen</i>	<i>32 502</i>	<i>32 502</i>	<i>155,8</i>	<i>151,6</i>	<i>4,80*</i>	<i>4,92*</i>

* Termőterületre számítva.

A földadó az 1880-as években a kataszteri tiszta jövedelem 25,5 százaléka volt. 1913-tól kezdve 20 százaléka. Akkori becslések szerint a földeken elérhető tényleges jövedelem körülbelül 2,5-szerese volt a kataszterben kimutatott jövedelemnek. A valóságos jövedelemnek tehát körülbelül 10 százalékat jelentette a földadó. Mindezek az értékek természetesen átlagokon alapultak, amelyek bizonyára jelentős szóródásokat takartak. A befizetett földadó 1896 után az első világháborúig évente 60–75 millió koronát, a házadó 25–45 milliót tett ki, ami évente változott, de a két adónem együttvéve az egyenes adók 35–42 százaléka között mozgott.

A tiszteletre méltó teljesítmény elismerése mellett meg kell jegyezni, hogy a kataszteri nyilvántartás nemcsak gyakorlati kivitelezésben, hanem már alapelveiben is támadható volt. Mai szemmel nézve azt kell felvetni, hogy a rendkívül nagy munkával és jelentős költséggel megvalósított földadókataszter hasznossága nem állt arányban a ráfordításokkal.

Fő hibájaként a statikus szemlélet túlzott érvényesülése említhető, amely nem vette figyelembe az élet állandó mozgását. A föld tiszta jövedelmét a kataszter az átlagos gazdálkodás mellett a korábbi években elért átlagos termés értékével azonosította, az átlagos termelési költségek levonása után. Nyilvánvaló, hogy ez a módszer már az adatok rögzítésekor is túlhaladott állapotot takart. A földbirtok terheit, hátrányos vagy előnyös helyzetét alig vették figyelembe (az elemi károk esetén némi kedvezményt adtak). A föld hozama a termelt növények összetételétől függően is változhat, a termés pedig az éghajlati tényezőktől függ, évről évre ingadozik. A ráfordítások ugyanakkor – minimális fejlődéstől eltekintve – csaknem változatlanok. Belátható, hogy az elérhető jövedelem a két tényező arányától és különbségétől függően, gazdasági évenként változott. A kataszteri jövedelmet így szinte évente kellett volna helyesbíteni, ami természetesen kivitelezhetetlen. További problémát okoztak az árváltozások. Az agrárrolló nyílásával, vagy csukódásával a jövedelem ingadozik. Ha a felhasznált ipari termékek mennyisége nőtt, kérdés, hogy a hozamok ezzel arányosan vagy aránytalanul alakultak. Az idő függvényében ezek a problémák csak összegeződtek, és a régi alapokon nyugvó földnyilvántartással szemben támasztott kifogások a többszöri helyesbítések ellenére csak sokasodtak.

Földbirtokviszonyok

A föld gazdaságnagyság szerinti megoszlásáról a XIX. század első feléről rendkívül kevés adat áll rendelkezésre. Leginkább a jobbágyok, zselérek számával találkozunk, a nemesi, szabad paraszti és egyéb földbirtokok nagysága nem ismert.

7. tábla

*Az úrbéresek száma Magyarországon
(ezer)*

Év	Telkes jobbágyok	Zselérek	Összesen
1786	401	201	602
1828	503	518	1021
1847	549	823	1372

A különböző források a múlt század harmincas és negyvenes éveiben mintegy 3,5–4 millió hektárban határozzák meg az úrbéres szántó, és rétterület nagyságát, amihez még kevés szőlő, gyümölcsös (szilvás) és legelő járult. A nemesi és adóhatár alatti földekre *Fényes Elek* 1842-ben mintegy 6,2 millió hektárt mutatott ki Magyar- és Horvátországra együtt. Galgóczi 1855-ben Magyarország termőterületének megoszlásáról a jobbágyfelszabadítás utáni állapotot jellemezve a 8. tábla szerinti adatokat közölte.

8. tábla

*A mezőgazdasági terület megoszlása
a földtulajdon jellege szerint, 1855*

A földtulajdon jellege	Ezer hektár	Százalék
Régi nemesi birtok	10 667	58,1
Szabadparaszti föld	1 527	8,3
Felszabadult úrbériségi föld	5 933	32,3
Fel nem szabadult föld	230	1,3
<i>Összesen</i>	<i>18 357</i>	<i>100,0</i>

A 7. tábla adatai alapján két lényeges következtetés vonható le. A század első felében – 1848-ig – az úrbéresek (jobbágyok, zsellérek) száma megkétszereződött. Földterületük ennél kisebb mértékben nőtt, és 1848 táján a mezőgazdasági termőterületnek közel 60 százaléka a közép- és nagybirtokokhoz tartozott. Az 1848-as szabadságharc egyik legfontosabb vívmánya, a jobbágyfelszabadítás az úrbéres népeket az általa művelt föld tényleges birtokosává tette. Ez nem szüntette meg a birtokos nemesség túlsúlyát, de a jobbágy ember és vagyoni szabadságához jelentősen hozzájárult.

A vívmányok természetesen csak a szabadabbá vált parasztok körében voltak népszerűek. *Dobner Rudolf* a földbirtokos osztály véleményét hangoztatta a földkataszterről 1879-ben írt könyvében, melyben nem kevés problémára is rámutat.

„Soha társadalmi osztály nagyobb és élesebb támadásoknak, benn és künn, nem volt kitéve, mint a magyar földbirtokos osztály s különösen annak közép osztálya.

A külföld lenézéssel tekint rá, mint egy magát túlélő, renyhe, elkorhadó s fejlődésre képtelen osztályra, benn korholjuk léha úrhatnásága, könnyelmű életmódja, inproductív adósságcsinálásai, lethargiája s a birtokában lévő óriási közigazdasági tényezők elhanyagolása miatt.

Méltányos-e ez erős megtámadás, alapos-e a jövő iránt felmerült aggály, van-e biztos jövője ez osztálynak.”

„Az 1848. évi nagy átalakulás, mint a vihar, készületlenül lép meg, mert igaz ugyan, hogy a reformszék vitája, évtizedekkel megelőző a 48-ki alkotásokat, de arra maga a birtokos osztály nem készült el, hogy az ősiség eltörlése, az úrbér, robot, dézsma megszüntetése és a közteherviselés elvének kimondása és alkalmazása minden átmenet engedése nélkül eszközöltessék, a naturál gazdaságot a pénzgazdaság, az extensív legelő gazdasággal párosult hármasság primitív gazdaságot, az erőltetett magtermelés váltsa fel.”

„Az ősiség megszüntetése minden államban és minden időben ... a nemesi családok alapját ingatja meg, és helyes övrendszabályok nélkül a közép- és nagybirtokos osztály elpusztulására vezet.”

„A jobbágyok felszabadítását követelte a humanitás elve. De, hogy ez minden előkészítés nélkül dekretáltassék, az ellen lett volna az állami magasabb érdek. Az a közép- és nagybirtokos, a ki hagyományosan jobbagyaival művelé földjeit, s a dézsmára, mint rendes fedezeti forrásra számított: egyszerre munkás kéz s üzleti tőke nélkül volt. Igaz ugyan, hogy kapta a földtehermentesítési kárpótlást, de a mit földtehermentesítés címén kapott, azt ... az adó címén jórészt elvették tőle, s a mi megmaradt, alig volt elegendő arra, hogy birtokát az új viszonyoknak megfelelően instrualhassa.”

„Mindezeket betetőzte az általános teherviselés elvének alkalmazása s a földadó rohamos fokozása.”

„A földadó egy millióról 13 millióra, 13 millióról 20 millióra emelkedett, mindjárt az átmeneti időszakban.”¹ ([2] 4–7. old.)

A földbirtokok nagyság szerinti megoszlásáról az 1869. évi földadókivetés adataiból kiindulva, Keleti Károly Hazánk és népe című művében közölt adatösszeállítást. (Keleti ebben nemcsak gazdasági és statisztikai szempontból vizsgálja a katasztert, hanem megvilágítja a levonható társadalmi következtetéseket is.) Később, az 1895. évi általános mezőgazdasági összeírás mutatta be birtokkategóriánként a gazdaságoknak a valóságot leginkább megközelítő számát. A két adatsor a nagybirtokok számának 20 százalékos csökkenését jelzi, a kisbirtokok (5–100 kataszteri hold) 7 százalékos növekedésével szemben. Utóbbi az 5 kataszteri holdnál kisebb gazdaságok egy részének földhöz jutásával magyarázható. Ez az átalakulás a félféudális birtokmegoszlást alig enyhítette.

9. tábla

*A gazdaságok száma gazdaságnagyság szerint**

Kataszteri hold (hektár)	1869-ben		1895-ben	
	ezer	százalék	ezer	százalék
–5 (–2,9)	1444	58,1	1280	53,6
5–50 (2,9–28,7)	981	39,5	1049	43,9
50–100 (28,7–57,5)	30	1,2	36	1,5
100–1000 (57,5–575,5)	25	1,0	20	0,8
1000– (575,5–)	4	0,2	4	0,2
<i>Összesen</i>	<i>2484</i>	<i>100,0</i>	<i>2389</i>	<i>100,0</i>

* Magyarország és Erdély adatai Horvát-Szlavonország adatai nélkül (1895-ben utóbbiban 400 ezer gazdaság volt).

10. tábla

A gazdaságok szántó- és összterülete 1895-ben

Kataszteri hold (hektár)	Szántóterület		Összterület		Egy gazdaság átlagos területe (hektár)
	ezer hektár	százalék	ezer hektár	százalék	
–5 (–2,9)	789	6,8	1240	5,8	0,97
5–50 (2,9–28,7)	5780	49,5	8474	40,0	4,62
50–100 (28,7–57,5)	939	8,1	1388	6,5	38,56
100–1000 (57,5–575,5)	1877	16,1	3259	15,4	162,95
1000– (575,5–)	2280	19,5	6849	32,3	1817,68
<i>Összesen</i>	<i>11 665</i>	<i>100,0</i>	<i>21 210</i>	<i>100,0</i>	<i>8,88</i>

A birtokok számával ellentétesen alakult a földterület megoszlása: a gazdaságok 1 százaléka 1895-ben a terület 48 százalékát birtokolta, de a szántó-, kert- és szőlőterület-

¹ Meg kell jegyezni, hogy ez messze elmaradt a várakozásoktól, az osztrák hatóságok a kataszter alapján 100 millió földadóbevételre számítottak.

ből ennél kisebb arányt mondhatott magáénak. A paraszti jellegű kisgazdaságok aránya a szántóban és az értékeesebb művelési ágakban 50 százalékot meghaladó, ami azonban mit sem von le a 24 ezer nagybirtok koncentrált gazdasági hatalmából és súlyából.

A nagybirtokrendszer konzerválásához hozzájárult, hogy a hitbizományok² száma növekedett. 1913-ban 92 hitbizományi birtok volt, közel 9 millió (átlagosan 98 423) hektár területtel, ami az ország területének több mint egynegyedét tette ki. Ez az intézmény mereven rögzítette a latifundiumok tulajdonát, társadalmi hatása rendkívül kedvezőtlen volt, különösen az Alföldön, ahol a nincstelenek száma a legnagyobb volt. Nem hagyható figyelmen kívül a bérletek kérdése sem. A XX. század elején a nagybirtokok területének 29 százalékát bérlők művelték, nagyjából közép- és nagybérletek formájában. A kisbérlők a nagybérlők által bérelt területnek csak harmadát bérelték.

A mezőgazdaság társadalmi problémái 1848 után tovább éltek, súlyosbodtak. A feudalizmus konzervatív maradványai nyomán az ország gazdasági és politikai vezető rétege továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia maradt. A nemesség nagy részének anyagi helyzete romlott. A földhöz jutott jobbágyok viszonylagos szabadsághoz jutottak, földjeiken maguknak dolgoztak. Földszerzésre, a gazdaság bővítésére azonban kevés lehetőségük volt. A kedvezőtlen agrárstruktúrában a legnagyobb problémát az agrárproletárok széles tömegei jelentették. (1869-ben arányukat a keresők 40, 1900-ban 26 százalékára becsülték, bár módszertani problémák miatt az adatok nem minden tekintetben összehasonlíthatók.) A társadalmi rétegződés változásának másik oka az volt, hogy az ország lakossága 1869 és 1910 között több mint egyharmadával nőtt. A mezőgazdasági népesség mindkét időpontban a lakosság legnagyobb rétegét jelentette, bár aránya a két időpont között körülbelül 70-ről 62 százalékra csökkent. Az ipar és a többi nemzetgazdasági ág tehát a mezőgazdasági lakosság feleslegessé vált részének csak igen kis hányadát tudta felszívni.

A törpe- és kisbirtokosok helyzete egyre bizonytalanabbá vált. Rossz termés, hitelvisszafizetési problémák stb. számos kisgazdaság felszámolására vezetett. Az öröklés is hozzájárult a birtokok elaprózódásához, a földnélküliek szaporodásához. A növekvő mezőgazdasági népesség rendelkezésére alig állt több föld, mint 40–50 évvel korábban. A századfordulót megelőző mezőgazdasági válság nyomán a kisgazdaságok száma 1870 és 1900 között több mint 100 ezerrel csökkent.³

Hozzájárult az agrárproletárok helyzetének romlásához, hogy a XIX. század utolsó éveiben a nagyszabású vasútépítések, folyamszabályozások befejeződtek, sok földnélküli kubikos, mezőgazdasági munkás maradt kereset nélkül.

Az egyre romló kereseti viszonyok végül is a kivándorlás több mint kétmillióssá volumenében csúcsozódtak ki, ami még ha a visszavándorlást is figyelembe vesszük, az ország lakosságának tekintélyes veszteségéhez vezetett. Ugyanakkor a társadalmi helyzet problémáin csak keveset változtatott.

*

² Római eredetre visszatekintő királyi kiváltság, amely a főrendi (majd a XIX. században a nemesi) földbirtokok feloszlását akadályozta a többes öröklés, az eltulajdonítás és a megterhelés teljes korlátozásával. Az egyházi birtokok nagyrésze is vonatkozott a kötöttségekre.

³ *Rácz Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása.* Budapest, 1906. 72. old.

Az 1920-as trianoni békeszerződés nyomán csak az ország központi egyharmada maradt az új határokon belül. A művelési ágak aránya a szántó, kert és szőlő felé eltolódott, az erdők túlnyomó része a határokon kívül maradt. A mezőgazdaság földviszonyai így lényegesen megváltoztak, azok részletesebb vizsgálata a következő tanulmányom témája lesz.

IRODALOM

[1] *Benda Gyula*: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 1767–1867. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat. Budapest. 1973. 460 old.

[2] *Dobner Rudolf*: A földadókataszter. Athenaeum R. Társulat. Budapest 1879. 225 old.

[3] *Erdei Ferenc*: A belterjességi fogalom közgazdasági, agrárgazdasági értelmezése. *Ethnografia*. 1970. évi 2–4. sz. 167–186. old.

[4] *Keleti Károly*: A telekadó és a kataster közgazdasági és statisztikai szempontból. Pest. 1868. Emich. VII, 221 old.

[5] Országos kataszteri felmérés. Földadókataszter és nyilvántartása, 1895–1905. Magyar Királyi Állami Nyomda. Budapest. 1910. 50 old.

TÁRGYSZÓ: Mezőgazdasági statisztika.

SUMMARY

Analysing the natural factors of agricultural production the author deals in his study with the changes in land area.

Since quantitative surveys developed gradually, and data for analyses of national coverage exist only from the beginning of the 19th century on, the study follows up the most important features of agricultural land area in Hungary from the beginning of the 19th century up to World War I. Among these the change in its size by land use, the farm structure, the value of and the income from land as well as the changes in the number of holdings by size.